

Språk, dialekter og sosiolekter i bruk og bevegelse

Av Inge Bø

DEL I. Hvordan bokmål og nynorsk ble til

Begynnelsen var et nordisk fellesspråk. I vikingetid og høymiddelalder hadde skandinavia – samt Island og Færøyene – et *felles* språk. Men så begynte språket å spaltes. Forskjellene var likevel så små at alle forsto hverandre.

Dansk språk blir obligatorisk. Skriftspråk var lite utbredt. Det var først på 1000-tallet at det latinske alfabetet – med sine bokstaver – kom til Norge, mest knyttet til religiøse skrifter på latin. Analfabetismen var imidlertid omfattende. Stort sett var det bare prester og folk i høyere sjikt som kunne lese og skrive. Dette var en av årsakene til at det norrøne skriftspråket gradvis endret seg i årene etter svartedauden (1349-50). Under veis endret også talespråket seg. Men etter at Norge på slutten av 1300-tallet ble del av Danmark, brukte unionskongene bare dansk – også i saker som gjaldt Norge. I tillegg fikk danske menn verdslige eller kirkelige embeter i Norge. All trykk og tale ble på dansk. Dansk ble urbant og ga status, og den norske landsbygda tok etter. Vi regner likevel med at dialektene ut på 1500-tallet lignet gammeldagse bygdemål.

Reformasjonen innføres i 1537 og får langsiktige følger for språkbruken. I 1550-årene kom Bibelen på dansk. Bibelen skulle være tilgjengelig for alle, men for å oppnå dette, måtte alle lære å lese. Etter *Kirkeordinansen av 1609* skulle klokkerne «undervise de unge Bønderfolk udi Børnelærdommen og Chatekisme én Gang om Ugen ...». Av mangel på brukbare klokkere ble denne bestemmelsen imidlertid sjelden gjennomført.

For å bøte på dette innførte den pietistiske kong Christian VI i 1736 obligatorisk konfirmasjon. Det ble lovfestet at alle i løpet av sin ungdomstid skulle konfirmeres gjennom en offentlig eksamen i den kristne tro. Grunnlaget for hva konfirmantene skulle kunne, var samlet i biskop [Erik Pontoppidans](#) bok fra 1737 «*Sandhed til Gudfrygtighet, udi en eenfoldig og efter Muelighed kort, dog tilstrekkelig Forklaring over Sal. Doct. Mort. Luthers liden Catechismo, indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov, at vide og giøre*». Boken inneholdt 759 forklaringer på bibelske tekster, og under eksaminasjonen i kirken måtte konfirmandten kunne gjengi disse ordrett.

I flere tiår ble konfirmasjonen en juridisk nødvendighet for full inntreden i det voksne samfunn. Ingen kunne avtjene militærtjeneste, gifte seg, være fadder eller vitne i retten uten konfirmasjonsattest. Og dersom man ikke hadde møtt til konfirmasjon innen fylte 19 år, kunne

man straffes med tukthus eller gapestokk. Om konfirmanten ikke besto den offentlige eksamen, måtte han/hun konfirmeres på nytt det påfølgende år.

Nå *måtte* alle lære å lese. Dermed innførte Christian VI i 1739 – som det første land i verden – obligatorisk skolegang. Den kom først som omgangsskole og bare på landsbygda og varte fra 7-årsalderen til eleven kunne konfirmeres.

Barn får bruke sitt eget språk. Innføringen av obligatorisk skole gikk tregt: Det var skralt både med hensyn til utstyr og lærere. Dessuten saboterte bøndene; de ville ikke betale og ville heller ha barna i arbeid på gården. På Tasta fungerte skolen som omgangsskole helt til 1853. Da sto det første skolehuset på Nord-Jæren ferdig. Til år 1830 leste elevene kun Bibel, Psalmebø og Pontoppidans forklaring – alt på dansk, og helt til 1900-tallets begynnelse var dansk det offisielle språket i all litteratur inkludert skolens pensum.

I tillegg til dette var lærere og elever pålagt å bruke dansk i tekst og tale så lenge de var på skolen. Slik ble de presset til å undertrykke sitt naturlige talemål som i sin opprinnelse var etterslep av norrønt. Først i 1850-årene fikk barna bruke egen dialekt på skolen. De *skrev* likevel på dansk inntil *landsmål* i 1885 ble likestilt med dansk. Men også etter likestillingsvedtaket ble dansk brukt mange steder inntil Norge fikk *riksmålet* i 1907, som ble det offisielle navnet på det norske skriftspråket til 1929 – etter dette kalt *bokmål*. Det utgikk fra dansk og har fortsatt mye felles med dansk. Samme år ble landsmål omdøpt til *nynorsk*. Som kjent har nynorsk sitt utspring i Ivar Aasens samling og systematisering av dialekter på landsbygda.

DEL II. Trekk og trender fram til i dag

Dialekter og sosiolekter. Norge har alltid hatt både dialekter og sosiolekter. Mens en dialekt er et talemål med store fellestrekk innenfor et større geografisk område – region, by eller grend, er en sosiolekt en variant av den samme dialekten innenfor et mindre område – en bydel, en ungdomsgruppe eller sosialklasse, f.eks. «de pene i byen» eller «arbeiderne på bruket». Sosiolektene dannes av kjønn, alder, sosial status og yrke. De er alltid i endring. Mediepåvirkning og kommunikasjon via nettet, mye flytting og reising gjør at talemålet endrer seg raskere enn før, og vi får færre, men mer **regionale** dialekter og sosiolekter.

Det som har skjedd i Stavangers nærområder, er at bymålet har fått spre seg og tynne ut opprinnelige dialekter og foreldede sosiolekter. Blant årsakene finner vi blant annet at gårdene i Stavangers nabokommuner – ved oppdeling – etter hvert ble så små at bøndenes barn søkte arbeid i Stavanger, men også det forhold at byfolk – fra 1920-årene – slo seg ned på «landet».

Dette skjedde f.eks. på Indre Tasta, dvs. på områdene nær bygrensen. Der dannet det seg naboblag hvor fedrene jobbet i Stavanger, mens mødrene var hjemmearbeidende.

Dette fikk kultursosiologiske konsekvenser. Én av disse var at Indre Tasta fikk et sterkere preg av urbanitet – med utslag i større bruk av bymål og bykultur – enn Ytre Tasta, dvs. områdene nærmere Randaberg. I 1940 var det for eksempel en sosiolektgrense ved Smiene: Barns språkbruk på Ytre Tasta var nærmere jærdialekten. De sa 'sjå', 'skule' og 'heim', mens barn nær bygrensen sa: 'se', 'skole' og 'hjem'. Ellers var tastadialekten nokså lik den folkelige stavangerdialekten, en variant som skilte seg fra sosiolekten på Eiganes og visse andre bydel-ler hvor folk snakket «pent», f.eks. på Våland.

Jentespråk, guttespråk. En annen språkgrense på Tasta fram til ca. 1960 var at jentene snakket «pent egenesspråk», mens guttene snakket «vulgært pedersgatespråk». Jentene sa 'hva er klokken?', 'rumpen', 'je reiste med bossen' og 'je må tisse', mens guttene sa: 'ka e'u?', 'rauå', 'eg tog byssen' og 'eg må pissa'. Tastajentene 'pusset nesen' mens guttene 'snøyd seg'. I dag er denne språkgrensen borte: Tastajenter født etter 1965 begynte å snakke slik deres brødre snakket – og gjør det fremdeles – også som 60-åringer.

Mor/far eller mamma/pappa? I gammel tid var det ikke uvanlig at barn tiltalte foreldrene i tredje person og med 'De'. Det er ikke utenkelig at barn på Tasta på 1700-tallet snakket til sine foreldre i tredje person – i ren ærbødighet. «Skal far ha mer kaffe?». I min barndom kalte alle barn og voksne sine foreldre for 'mor' og 'far'. På dette språkområdet har det skjedd et skifte: Barn født etter 1980 sier 'mamma' og 'pappa' fra barn av og resten av livet. Forskjellen mellom før og nå er markert: Hvis for eksempel et tastabarn i 1940-50-årene sa «mamma» – særlig ute blant folk – ble det oppfattet som babyspråk. Reaksjonen var spontan i form av erting – særlig hvis det var en gutt. I dag er 'mamma' og 'pappa' så alminnelige at det knapt fins unntak. Motsatt er 'mor' og 'far' så inngrodd hos oss i 1930–50-generasjonen, at vi reagerer med smil når voksne roper på «mamma» eller «pappa». Det lyder barnslig!

Gamle slektsbetegnelser forsvinner. Vi eldre overraskes også når vi oppdager at dagens unge ikke lenger bruker mormor, morfar, farmor, farfar. Jeg har også hatt studenter som ikke kjente ord som moster, faster, farbror, morbror. Ordene synes å være på vei ut og erstattes av bestemor, bestefar, onkel og tante. Det nivellerer språket. De gamle betegnelsene har nemlig informasjon de andre mangler: I 1930- til 50-årene var det vanlig i mitt lokalmiljø å bruke ordene 'tante' og 'onkel' på våre foreldres venner – og ikke som ord for mors eller fars søsken.

Fornavn er kommet i skuddet. La oss også først se på andre endringer i familien: Jeg merker meg at mange – særlig unge – ikke bare bruker fornavn på foreldrenes søsken, de bruker også besteforeldrenes fornavn når de snakker om og med dem. Det kan tyde på økt intimitet

og nærhet. Enkelte bruker også foreldrenes fornavn i samtale og omtale. Betyr det endring i rolleopplevelse, at de opplever sine foreldre som venner eller kamerater – snarere enn som mor eller far, mamma eller pappa? En annen iaktakelse gjelder det som har skjedd på omtrent alle arbeidsplasser – private som offentlige: Nå brukes bare fornavn de ansatte seg imellom, mens de for 50 år siden både var «Dis» og på etternavn. Bruk av fornavn er i dag også nokså vanlig brukt av sentralbordpersonell i private og offentlige bedrifter. Ringer du et departement, svares det «Esther», før du får bekreftet at du har ringt riktig departement.

Personlige pronomener som markerer høflighet og avstand, er borte. Også på dette området er det forskjell på før og nå. Vi – barn av 30- til 50-årene – lærte å si ‘De’, ‘Dem’ og ‘Deres’ til voksne vi ikke kjente, eller som vi hadde lært å respektere – særlig overfor eldre og folk i visse posisjoner. Da jeg gikk på Stavanger katedralskole (Kongsgård) fra 1948 til 1953, var det «dødsynd» å tiltale lærerne med ‘du’, mens de sa ‘du’ til oss og brukte etternavn. Så når en lektor kalte Olsen fram til tavla, var det Eldbjørg han mente. Det syntes vi var underlig.

Klær og påkledning formidler budskap. At klær, påkledning og moter sier noe, er folk intuitivt klar over. En dyr og vakker pels forteller ganske mye. En 80-åring som går tur rundt Store Stokkavatnet (8,4 km) i treningsdrakt, vil gjerne at klærne skal fortelle om egen sprekhet. De fleste kjenner Margrethe Munthe-sangen «Nei, nei gutt, dette må bli slutt! Ikke storme inn i stua før du har tatt av deg lua» For gutter og menn var det i min barndom forbundet med grov uhøflighet å stime inn til naboen med lua på. I dag synes ikke dette å gjelde lenger. Vi ser f.eks. unge menn – innendørs, til og med i intervju foran tv-kamera og i Lindmos fredagsprogram – sitter med caps’en på og ofte med skyggen dreid bakover. Det mest ekstreme jeg har opplevd i så henseende var under en barnedåp hvor en av fadderne sto med strikkelua nedover ørene. Jeg er usikker på hva gutter og menn med lua på innendørs og foran døpefonten ønsker å formidle.

Språk endres. I områder med innvandring dukker det opp nye språknyanser, og i 50 år har engelske glosor fått faretruende sterk utbredelse i norsk språk. Folk sier nå ‘deadline’. Vet de ikke at det heter ‘tidsfrist’ på norsk? Her står Norge foran en formidabel utfordring: Vi klarer ikke å stoppe språkutviklingen – den drives av tyngdekrafta. Men det vi kan og bør gjøre, er å bruke og verne om bokmål, nynorsk og samisk som levende språk samt å bevare våre dialekter. Det gir mangfold og skaper trygg identitet.